

УДК 37.015.311:159.947.23

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЯК НАУКОВА КАТЕГОРІЯ

Куниця Т. Ю.

У статті розглядається поняття "відповідальність" з позиції різних наук. Проаналізовано філософські, психологічні, соціологічні, педагогічні підходи щодо визначення цього поняття, виокремлено спільне та відмінне, запропоновано визначення дефініції "відповідальність".

Ключові слова: відповідальність, особистість, свобода, совість, обов'язок.

В статье рассматривается понятие "ответственность" с позиции разных наук. Проанализированы философские, психологические, социологические, педагогические подходы к определению этого понятия, выделены общие и отличительные особенности, предложено определение понятия "ответственность".

Ключевые слова: ответственность, личность, свобода, совесть, обязанность.

The author considers the notion of "responsibility" from the standpoints of different sciences and analyzes philosophical, psychological, sociological, and pedagogical approaches to the definition of this notion; determines common and distinctive features; proposes a definition of "responsibility".

Key words: responsibility, personality, freedom, conscience, duty.

Відповідальність є базовою характеристикою будь-яких відносин, у яких перебувають люди, стосується різних аспектів їхньої діяльності, усвідомлення ними свого місця в житті. Тому на сучасному етапі формування українського суспільства визначення сутності та змісту відповідальності як наукової категорії, її тлумачення з позиції різних наук є важливим та таким, що закладає підвалини для подальшої науково-педагогічної роботи з практичного формування цієї якості в особистості у різних соціальних інституціях.

У філософії проблема відповідальності в цілому розглядається у співвідношенні волі суб'єкта діяльності та необхідності його підкорення суспільним нормам і принципам поведінки та моралі. Але детермінізм не обмежує повністю вчинки і дії людини й не ставить її в чіткі рамки, відповідно звільняючи від відповідальності за власну поведінку.

У філософській літературі деякі автори (Н. А. Головкин) розглядають відповідальність як якість, що дає особистості можливість усвідомлювати значення своїх вчинків, добровільно узгоджувати свою поведінку з вимогами суспільства.

Коли йдеться про особисту відповідальність, окремі автори (Р. І. Косолапов, В. С. Марков) вважають, що відповідальність є одним із вирішальних елементів у структурі особистості, яка визначає ступінь свободи і головне спрямування поведінки людини. Вони зазначають, що людина має можливість, з одного боку, зробити самостійний вибір, а з іншого боку, оцінити своє рішення і вчинок, визначити їхню корисність або шкоду для суспільства.

В той же час у філософії категорія "відповідальність" розглядається у нерозривній єдності з категорією "свобода". Це свого роду дві сторони однієї медалі. Чим більші межі свободи, тим більша відповідальність, і, навпаки, змісту вкладено у відповідальність, тим більше свободи необхідно для її реалізації. Згідно філософських поглядів Т. Гоббса і Д. Локка, свобода – це здатність діяти чи не діяти згідно детермінації волі. Вони не заперечували свободу взагалі, але вважали, що свобода полягає лише в здатності діяти чи не діяти у відповідності з необхідністю [6].

Свобода людини як суб'єкта, за М. О. Бердяєвим, полягає в наступному: щоб стати особистістю, потрібно припинити жити, орієнтуючись тільки на

зовнішні принципи, а бути самими собою і нести відповідальність за свій вибір, насамперед перед самим собою; відповідальність виникає як результат здійснення необхідного і обов'язкового щодо відносно вільного вибору шляхів досягнення мети [1].

У цих положеннях теорії М. О. Бердяєва підтверджується теза щодо єдності відповідальності і свободи особистості, але наголос робиться на особистісній відповідальності за зроблений вільний вибір.

Специфічним є підхід до відповідальності у поглядах Ж.-П. Сартра.

За Ж.-П. Сартром, ніякі об'єктивні обставини не можуть позбавити людину невід'ємної від неї свободи. Людина "приречена" бути вільною. З огляду на це, по-іншому постає проблема відповідальності людини за свій вибір, за своє життя. Обираючи себе, людина бере на себе величезну відповідальність як за себе, так і за все людство. Вона відповідальна за всіх. Відчуття відповідальності за свій вибір пов'язано з відчуттям невпевненості, страху [14].

Ця теза підтверджується і в працях Е. Фромма, зокрема в його книзі "Бегство от свободы" (1941), де він розмірковує над темою самостійності людини і вважає, що протягом століть люди, чим більше набувають свободи, тим більше почувають себе самотніми. Отже, на його переконання, свобода може бути негативним станом, від якого люди шукають спасіння.

Разом з тим Е. Фромм вважав, що люди можуть бути унікальними і незамінними, не втрачаючи при цьому відчуття єдності з іншими та суспільством. Він називав вид свободи, за якої людина відчуває себе часткою світу і в той же час незалежною від нього, "позитивною свободою". На його думку, досягнення позитивної свободи вимагає від людей спонтанної активності в житті, яка виявляється тоді, коли вони діють відповідно зі своєю внутрішньою природою, а не тільки виключно згідно соціальних норм і заборон. Ключовими компонентами, за допомогою яких здійснюється розвиток позитивної свободи шляхом вияву спонтанної активності, є любов і праця. Саме завдяки їм відчувається єднання з іншими, але при цьому не втрачається відчуття цілісності та індивідуальності [17].

Близьким до такої ідеї був видатний український філософ і педагог Г. С. Сковорода, який головним педагогічним принципом вважав розвиток природних здібностей людини. Великого значення він надавав вихованню любові до праці та самодіяльності учнів. Він розглядав зміст людського існування як подвиг самопізнання [15]. Це є важливим щодо вироблення сучасного погляду на відповідальність дійсно вільної особистості, здатної до самопізнання і реалізації своїх намагань.

Узагальнюючи вищезазначені філософські погляди щодо відповідальності як філософсько-соціологічного поняття, можна виділити такі його основні характеристики: об'єктивний характер взаємовідносин між особистістю та колективом або суспільством, свідоме виконання взаємовимог; добровільне узгодження поведінки з вимогами суспільства; вміння оцінювати поведінку як корисну або шкідливу для суспільства; залежність відповідальності від рівня набутих знань про неї; відчуття здатності бути вільним, відчуття "свободи" у виборі шляхів досягнення мети.

Характер взаємозалежності людини та суспільства у процесі її соціалізації є вихідним у розумінні сутності й змісту відповідальності.

В аспекті розв'язання проблеми відповідальності на особливу увагу заслуговують моделі соціалізації особистості Ж. Піаже, Дж. Г. Міда. На наш погляд, вони дозволяють зрозуміти не тільки етапи і механізми становлення особистості у дитинстві, а й формування просоціальної поведінки. Для прикладу зупинимось на одній з них.

На думку Дж. Г. Міда, процес формування особистості складається з трьох етапів: етап імітації – копіювання поведінки дорослих, без її розуміння; ігровий етап – розуміння поведінки як процесу виконання певних ролей; етап колективних ігор, коли діти вчаться усвідомлювати сподівання не лише однієї людини, а й усієї групи в цілому.

Згідно з теорією когнітивного розвитку Ж. Піаже діти проходять ряд послідовних етапів, у процесі яких вони засвоюють нові навички, визначають

межі можливого для них пізнання. Етапи змінюють один одного в суворій послідовності: сенсомоторний (від народження до двох років); операційний (з двох до семи років); етап конкретних операцій (з семи до одинадцяти); етап формальних операцій (з одинадцяти до п'ятнадцяти років).

У соціології відповідальність пов'язується з такою категорією як просоціальна поведінка, в якій закладені будь-які дії, спрямовані на благополуччя інших людей. Діапазон цих дій широкий – від люб'язності до допомоги людині, яка потрапила в біду.

В цілому соціологія пов'язує відповідальність з такими факторами, як просоціальна поведінка, спрямована на благополуччя інших людей; відповідальність перед народом і нацією у політичній, економічній, соціальній і культурній сферах.

Психологи, здебільшого, розглядають відповідальність як рису характеру, подібно до сміливості та цінності.

Однак окремі дослідники (Б. Г. Ананьєв, С. Л. Рубінштейн) у своїх працях зазначають, що відповідальність проявляється не лише в характері, але й у почуттях, свідомості, світосприйнятті, різних формах поведінки. І ця позиція нами сприймається більш вираженою.

У дослідженнях А. Ф. Плахотного, Є. І. Рудковського відповідальність розглядається як компонент структури особистості, який впливає на зміст і направленість таких категорій, як обов'язок, свобода, етика.

Відповідальність, з точки зору С. Л. Рубінштейна, є втіленням істинного, найглибшого і принципового ставлення до життя. Під відповідальністю він розуміє не тільки усвідомлення всіх наслідків вже скоєного, але й відповідальність за все втрачене. Відповідальність виникає в зв'язку з тим, що кожна скоєна дія не має вороття. Тому відповідальність – це здібність людини детермінувати події, дії на момент їх скоєння, протягом їх здійснення майже до радикальної зміни всього життя.

Існує відповідальність як свого роду самообмеження ("як би чогось не вишло"). Але, як вказувалося вище, відповідальність може виявлятися і в свободі вибору, і в здатності довести правильність цього вибору. Аналіз наукової літератури показує, дослідники не тільки розкривають сутність і зміст відповідальності як категорії науки, а й визначають її функції.

Психолог К. А. Абульханова-Славська зазначає: "Відповідальність – це і вірність самому собі, довіра моральному змісту власних почуттів, і впевненість у своїй правоті. Відповідальність – це здатність відповідати не лише за себе, але й за інших людей, за їх долі, за характер своїх з ними взаємовідносин".

Відповідальність розглядається як якість особистості у дослідженнях І. Д. Бека та Т. Г. Гаєвої. І. Д. Бек вважає, що ця якість концентрує усвідомлений індивідом загальнозначущий обов'язок, повинність у вчинку, передбачає визнання людиною причетності до соціального природного буття, її власне переконання, моральний принцип, підсумок самоусвідомлення [3].

Відповідальність, на думку І. Д. Бека, є особливим мотивом людських вчинків, якій відрізняється від усіх інших лише йому властивою рисою ідеальності. Саме наявність цієї риси у діяльності особистості сприяє її моральному розвитку і не перетворює відповідальність у засіб, за допомогою якого особистість прагне досягнути корисної для неї цілі.

Моральну рефлексію вчений розглядає як дієвий механізм морального розвитку. З його точки зору, вона передбачає здатність індивіда осмислити свої прагнення, передбачити результати вчинків з урахуванням власної позиції та позицій інших людей, здатність до погодження цілей поведінки із засобами їх досягнення [3]. Вона здійснюється у формі діалогічного ставлення до себе (спілкування з собою як з іншим). Здійснення суб'єктом рефлексії, якій властиві диференціація суджень, їх одночасне вираховування, самокритика, часова тривалість доцільно розглядати як аналітичний етап, який має завершуватися етапом синтетичним. При цьому усвідомлена моральна вимога трансформується у вчинок, але лише в плані уявлення, програвання у думках. План уявлення підвищує спонукальну силу і стійкість емоції, призводить до вольового акту. Уявне діяння дає змогу суб'єкту не просто зрозуміти моральну вимогу щодо поведінки, розглядаючи її ніби з боку, але й стати на позицію діючого суб'єкта.

Саме логічна й інтелектуальна опосередкованість є основною властивістю розвиненої моральної функції, за допомогою якої відбувається заперечення реактивної поведінки і перехід до соціально нормованої [2].

Т. Г. Гаєва визначає одним із механізмів моральної відповідальності совість. Совість, на її думку, це здатність співвідносити реальну або передбачувану поведінку людини з тим позитивним обличчям, яке відповідає її універсальній суті і спрямовує її вчинки необхідним чином. Совість також здійснює процес морального прогнозування в тих випадках, коли логічна орієнтація в ситуаціях і наслідках неможлива або ускладнена. Таким чином, моральна відповідальність відіграє роль життєстверджуючого світоглядного почуття особистості [5].

К. Муздибаєв визначав відповідальність як якість, що характеризує соціальну типовість особистості, яка формується в процесі її соціалізації. Центральна тенденція еволюції відповідальності проявляється у виникненні додаткового механізму контролю, показником якого є перенесення інстанції, перед якою суб'єкт відповідає, з зовнішнього рівня на внутрішній. Даючи характеристику відповідальності особистості, він вказує, що відповідальна людина не цинічна, не ворожа, слухняна, витримана, комунікабельна, спокійна, ліберальна. Загальною для всіх цих супутніх якостей є нормативність особистості, її лояльність до групових стандартів і добросовісність у виконанні своїх обов'язків [13].

Отже, узагальнено психологи трактують відповідальність особистості так: відповідальність подібна цінності; проявляється як у характері, так і в почуттях, свідомості, світосприйнятті, у різних формах поведінки; це обов'язки, свобода вибору; здібність людини детермінувати події та дії; стимул і показник моральної зрілості у регулюванні суспільних відносин.

Не обійшли увагою проблеми відповідальності й дослідники в галузі педагогіки. Проблеми виховання відповідальності знайшли відображення у творчості М. Драгоманова, Г. Ващенко.

Пов'язуючи відповідальність перед народом і нацією з конкретним справами, М. П. Драгоманов писав: "Коли ж ми зупинимось на думці, що головна справа – відповідальні кроки людини і суспільства, кроки політичні, соціальні і культурні, а національність лише ґрунт, форма і спосіб, тоді ми будемо впевнені, що слугували благополуччю і освіченості нашого народу, а разом з ним і його національності і охороні та збільшенню того, що в ній є доброго" [7].

Виховання вільної, розкутої людини, яка б керувалася внутрішнім моральним імперативом і відповідальністю за свої акти перед Богом і своїм народом, обстоював Г. Ващенко. На його думку, для виховання такої людини потрібна відповідна освітньо-виховна система, заснована на властивих Україні світоглядних засадах і тісно пов'язана з державним устроєм. Великого значення він надавав родинному вихованню, міцному зв'язку між школою і родиною, між школою і молодіжними організаціями, які можуть справляти додатковий вплив на виховання волі, характеру, патріотизму особистості [4].

У вітчизняній педагогіці радянського періоду одним із перших відповідальність як соціальну якість розкрив А. С. Макаренко. На його думку, відповідальність формується на засадах чіткого фіксування обов'язків колективності, залучення кожного до керівництва, встановлення наочної конкретної єдності інтересів колективу й особистості. Включення вихованця в цю систему відповідальних залежностей є визначальною умовою формування відповідальності особистості [11].

У педагогічній системі В. О. Сухомлинського відповідальність розглядається як здатність особистості формулювати обов'язки, виконувати їх, здійснювати самооцінку і контроль. Звичайно, ці компоненти можуть бути реалізовані за умови включення вихованців у суспільно корисну, пізнавальну та трудову діяльність, через які дитиною привласнюється морально-трудова досвід, утверджуються переконання, соціалізуються вчинки, розвивається сприйнятливність до слова вчителя, його особистого прикладу [16].

В. О. Сухомлинський розглядає відповідальність у тісному взаємозв'язку з категорією "совість". На його думку, вона є центральним утворенням у свідомості

дитини, внутрішнім механізмом, що детермінує напрям становлення індивіда як особистості, зокрема, розвиток її моральності.

Про роль совісті у відповідальності особистості йдеться також у працях А. В. Петровського, він, зокрема, писав, що: "Совість – це здатність особистості здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання і давати самооцінку здійснюваних вчинків; один з виразів моральної свідомості особистості" [8].

Отже, В. О. Сухомлинський і А. В. Петровський виокремлюють у совісті моральний контекст і пов'язують відповідальність з обов'язком.

У теорії виховання відповідальність також виступає як характерна якість суб'єкта діяльності і розглядається в контексті взаємозв'язку з самостійністю, ініціативністю, старанністю та іншими якостями. М. В. Левківський серед ознак відповідальності виділяє пунктуальність, вірність особистості у виконанні обов'язків, готовність відповідати за наслідки своїх дій. Це, в свою чергу, передбачає чесність, гідність, принциповість, справедливість. Зазначені якості, на думку дослідника, можуть бути реалізовані за умови розвитку емоційних рис і здатності до співпереживання, терпимості, толерантності. Виконання обов'язку неможливе без вольових якостей та зусиль: цілеспрямованості, наполегливості, старанності, стійкості та ін. [9].

Отже, підсумовуючи вищезазначене, у трактуванні відповідальності з позицій різних наук можна спробувати зробити наступне узагальнення щодо визначення самого поняття: відповідальність – поняття філософсько-педагогічного змісту, яке характеризує соціальний суб'єкт з точки зору виконання ним соціальних, правових чи моральних вимог. Можливе виокремлення окремих видів відповідальності: індивідуальна, групова, колективна, моральна, політична, правова (юридична), громадянська, адміністративна, кримінальна, професійна, матеріальна і т. д., тобто, відповідальність може бути перед іншою людиною, перед суспільством, перед окремими соціальними інститутами. Вона завжди настає в результаті здійснення контролю над діяльністю і поведінкою суб'єкта з точки зору виконання ним прийнятих норм і вимог, дає їм оцінку.

Усвідомлення відповідальності ґрунтується на почутті обов'язку. Внутрішньою основою почуття обов'язку і формування мотивації до відповідальної поведінки є совість. Міра відповідальності взаємопов'язана зі свободою вибору.

Виходячи з аналізу літературних джерел про відповідальність, її тлумачення з позицій різних наук можна визначити, що їх об'єднує і що відрізняє. На нашу думку, спільним є наступне: відповідальність у будь-яких проявах є складовою частиною взаємовідносин між людьми; одним із складників відповідальності є поведінка, в якій, власне, вона і втілюється; відповідальність – це певний рівень свободи: чим більше свободи, тим більша відповідальність. Відмінність полягає у тому, що філософія наголошує на тому, що відповідальність – це об'єктивний фактор, на формування якого не впливають зовнішні чинники; соціологія зводить відповідальність лише до взаємодії з суспільством; психологія визначає відповідальність як критерій вибору шляхів для досягнення мети і якість особистості; педагогіка розглядає відповідальність як певний рівень морального розвитку особистості.

Література

1. Бердяев Н. А. Самопознание / Н. А. Бердяев ; сост. А. В. Вадимов. – М. : Книга, 1991. – 446 с.
2. Бех І. Д. Від волі до особистості / І. Д. Бех. – К. : Україна-Віта, 1995. – 220 с.
3. Бех І. Д. Особистісно зорінтоване виховання : наук.-метод. посіб. / І. Д. Бех ; Ін-т змісту і методів навчання. – К., 1998. – 204 с.
4. Ващенко Г. Твори / Г. Ващенко. – Полтава, 1994–1999. – Т. 1 : Виховний ідеал : підруч. для педагогів, виховників, молоді і батьків. – 1994. – 191 с. ; Т. 3 : Виховання волі і характеру : підруч. для педагогів. – 1999. – 385 с.

5. Гаевая Т. Г. Моральная ответственность как качество личности : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Гаевая Т. Г. – М., 1984. – 18 с.
6. Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. – Т. 1–2. / Т. Гоббс – М. : Мысль, 1989–1991.
Т. 1. – 622 с.;
Т. 2. – 736 с. – (Философ. наследие ; т. 107, 115.)
7. Драгоманов М. П. Вибране / М. П. Драгоманов. – К. : Либідь, 1991. – 685 с.
8. Краткий психологический словарь / ред.: А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону, 1998. – С. 325.
9. Левківський М. В. Формування відповідального ставлення до праці учнів загальноосвітньої школи (історико-теоретичний аспект) : автореф. дис. ... доктора пед. наук : спец. 13.00.01 / Лемківський М. В. – К., 1994. – 40 с.
10. Локк Дж. Сочинения : в 3 т. / Дж. Локк. – М. : Мысль, 1988.
Т. 3. – М. : Мысль, 1988. – 668 с.
11. Макаренко А. С. Методика організації виховного процесу / А. С. Макаренко // Макаренко А. С. Твори : у 7 т. – К., 1954.
12. Мід Дж. Дух, самість і суспільство: 3 точки зору соціального біхевіоризма / Дж. Мід ; пер. з англ. – К. : Укр. центр духовної культури, 2000. – 374 с.
13. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев ; АН СССР, Ин-т соц.-экон. проблем ; под ред. В. Е. Семенова. – Л. : Наука, Ленинград. отд., 1983. – 240 с.
14. Сартр Ж. П. Шляхи свободи / Ж. П. Сартр ; пер. с фр. Л. Кононович. – К. : Юніверс, 2006. – Ч.1 : Зрілий вік. – 384 с.
15. Сковорода Г. С. Пізнай в собі людину / Г. С. Сковорода. – Львів : Світ, 1995. – 526 с.
16. Сухомлинський В. О. Народження громадянина / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К., 1976.
17. Фромм Е. Психоаналіз і етика / Е. Фромм. – М. : Республіка, 1993. – 416 с.